

*Azərbaycan XIII – XIV əsrlərdə***Plan:**

1. Moğolların mənşəyi və həyat tərzini haqqında məlumat
2. Moğolların Azərbaycana birinci yürüşü. Azərbaycan Xarəzmşah Cəlaləddinin hakimiyyəti altında.
3. Moğolların Azərbaycana ikinci yürüşü və Azərbaycanda moğol ağalığı
4. Hülakülər dövləti. Moğol əsarətinin sonu
5. Moğolların idarəçilik sistemi

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III c. Bakı, 2011.
2. Azərbaycan tarixi (Z. Bünyadov və Y. Yusifovun redaktəsi ilə), Bakı, 2007
3. Piriye V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003.

1. Moğolların mənşəyi və həyat tərzini haqqında məlumat

Moğolların ulu babaları türklərlə qohumdillilik olub, bir kökdən üç qola bölünmüşdür: türk, moğol və tunquz-mancur.

XII əsrdə moğollarda qan qohumluğu əlaqəsi çox güclü idi. Lakin qəbilə münasibətlərində tədricən dağılma prosesi gedirdi

Moğolların ilk siyasi birləşmələri bir qədər əvvələ təsadüf etsə də, XIII əsrin əvvəllərində bu proses daha da güclənir. Bu birləşmələrin mərkəzi Kerulen və Onon çaylarının vadiləri, vahid moğol dövlətinin yaradıcısı isə məşhur sərkərdə Temuçin olur.

Rəşid-əddin öz əsərində göstərir ki, Çingiz xanın 5-ci babasının adı Bəysunqur, 4-cü Tümbinə xan, 3-cü Kabul xan, 2-ci Bartan Bahadır, Çingiz xanın atası isə Yesugey Bahadır olmuşdur. Çingiz xanın anası Selun əkə idi. Çingizin qardaşlarından birinin adı Cuçi-Kasar («Kasar» - yırtıcı, vəhşi deməkdir) olub və onun 40-a yaxın övladı var idi.

1155-ci ildə doğulmuş Temuçin gənc yaşlarında tatarların yeganə hökmdarı olur.

1206-cı ildə Onon çayı sahilində moğol noyonlarının qurultayı Temuçini moğol tayfalarının böyük xanı (xaqanı) elan edir. Çin adətində görə yeni seçilən hakim öz adını dəyişməli idi. Odur ki, Temuçin yeni ad – Çingiz xan (türkcə tengiz-dəniz, okean) adı ilə tanınmağa başlayır.

Rəşid-əddin qeyd edir ki, Çingiz xanın 500-ə yaxın arvadı və kənizi olmuşdur. Çingiz xan onlardan 5-ni sevimli qadın adlandıırırdı. Onun hər tayfadan evləndiyi qadın var idi. Lakin onların içərisində ən böyüyü və fəxrisi sayılan kunqirat tayfasından olan Börtə-Fucin idi. «Fucin» çin dilində «qadın» deməkdir. Çingiz xanın bu qadından 4 oğlu və 5 qızı olmuşdur. Oğlanları – Cuçi, Çağatay, Ugedey, Tuluy, qızları – Fucin bəyi, Ciciğan, Alaqay bəyi, Tümlün, Altəlün.

Onun ikinci arvadı Kulan-Xatundan Kulkan adlı, üçüncü arvadı, tatar tayfasından olan Yesukətdən Caur adlı oğlanları olmuşdu. Dördüncü arvadı-Çin hakiminin qızı Kuncu-Xatun və beşinci arvadı tatar tayfasından olan Yesukətin bacısı Yesülünün övladları haqqında Rəşid-əddin heç bir məlumat vermir.

Çingiz xan gələcəkdə moğol hakimiyyətində ara müharibələri olmasın deyər göstərmişdi ki, mənim ölümümdən sonra hakimiyyətə ancaq Börtə-Fucindən olan oğlanlarım-Cuçi, Çağatay, Ugedey və Tuluy yiyələnmə bilər. Çingiz xan və Cuçi hər ikisi 1227-ci ildə vəfat etdiyindən böyük xan vəzifəsinə Çingiz xanın üçüncü oğlu Ugedey seçilmişdir. Cuçinin ölümündən sonra isə ona məxsus olan torpaqlar oğlu Batı xanın ixtiyarına keçmişdir. Çingiz xanın dövründə təşkil edilmiş moğol dövlətinin paytaxtı Orxon çayının sahilində yerləşən Qaraqorum şəhəri idi.

Moğol tayfalarını birləşdirmək və mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətmək siyasəti yeridən Çingiz xan hələ 1206-cı ildə noyonların aratlar (kəndlilər) üzərində ağalığını təsbit edən Böyük Yasa (qanunlar məcəlləsi) elan etmiş, moğol tayfalarını hərbi-inzibati vahidlərə-minliklərə (bu vahidlər xanın tələbi ilə 1000 süvari əsgər verməli idilər) bölmüş, dövlətdə baş verə biləcək iğtişəşləri yatırmaq üçün 10 minlik şəxsi qvardiya (keşik) yaratmışdı. Çingiz xan dəqiq bölgü-onluq, yüzlük, minlik, tümən (on minlik) və iri mərkəzləşdirilmiş idarə sisteminə malik güclü ordu yaratmış, müharibə aparılması və hərbi xidmətin təşkil olunması qaydalarını işləyib hazırlamışdı.

Dəqiq kəşfiyyat məlumatlar toplamaq, düşmənin qüvvələrini parçalamaq, çoxsaylı süvari qüvvələri ilə qəflətən hücumə keçmək Çingiz xan strategiya və taktikasının səciyyəvi xüsusiyyətləri idi.

Moğol dövləti az bir zamanda mərkəzləşərək böyük imperiyaya çevrilir və moğolların böyük işğalları başlayır.

1211-ci ilədək Cuçi Sibirdə yaşayan xalqları Çingiz xana tabe etdirir. Yuxarı Yenisey tərəflərdə yaşayan qırğızlar və başqa tayfalar, Baykal ətrafında yaşayan buryatlar və yakutlar itaət altına alınır. Şimal qərbdə Sibir torpağına qədər, yəni Tobol çayının İrtiş çayına töküldüyü yerə qədər olan ərazilər moğol imperiyasının tərkibinə qatılır. Mərkəzi Asiyada, Çinin şimalında yaşayan uyğur türkləri də Çingiz xana tabe olurlar.

Moğollar 1211-ci ildə Çinin şimal əyalətlərinə girərək soxulurlar və 1215-ci ildə Pekini tuturlar. Çingiz xanın hakimiyyətinin sonuna kimi Pekin şəhəri də daxil olmaqla, Şimali Çin ərazisi moğol dövlətinə tabe edilir. Bundan sonra Şərqi Türküstan işğala məruz qalır.

1219-cu ildə Orta Asiyaya hücum başlayır. Həmin ilin payızında moğol qoşunları Otrar şəhərini mühasirəyə alırlar. Çingiz xan öz oğullarını burada qoyub,

1220-ci ilin fevralında Buxaraya yaxınlaşır. Qarnizon rəisi şəhəri başlı başına qoyub qaçır. Buxara təslim olur. Mart ayında Səmərqənd təslim olur. Əhalinin əksəriyyəti qılıncdan keçirilir. Altı ay müqavimətdən sonra Otrar da süqut edir. Xarəzmşah Məhəmməd qaçıb Xəzər dənizində bir adada gizlənir, çox keçmədən burada vəfat edir.

Məhəmmədin ölümündən sonra oğlu Cəlaləddin Xarəzmşah elan edilir. Lakin hərbi rəislərin ona qarşı qəsd hazırladığını bilən kimi, o, Xarəzmdən çıxıb getməyə məcbur oldu. Elə həmin ildə bir-birinin ardınca Ürgənc və Mərv şəhərləri də moğollara təslim olur.

Beləliklə, moğollar qısa müddət içərisində bütün Orta Asiyaya sahib olurlar.

Xarəzmşah Məhəmməd qaçan zaman Çingiz xan onun arxasınca Cəbə noyon və Sübutay bahadurun başçılığı altında otuz minlik qoşun göndərir. Həmin qoşunun məqsədi həm də Yaxın Şərq və Şərqi Avropa ölkələrinə kəşfiyyatdan ibarət olmuşdu.

2. Moğolların Azərbaycana birinci yürüşü. Azərbaycan Xarəzmşah Cəlaləddinin hakimiyyəti altında

Cəbə və Sübutayın qoşunları bütün Xorasan və Fars İraqının ərazisindən keçərək, yurdları dağıda-dağıda, əllərinə keçəni qarət edə-edə 1220-ci ilin payızında Azərbaycana soxulurlar. Ölkənin bir sıra yaşayış məskənlərini viran edib Təbrizə yaxınlaşırlar. O zaman Atabəy Özbək Təbrizdə otururdu və mənəblərin verdiyi məlumata görə o, gecə və gündüz sərxoşluqla məşğul idi.

Özbək öz elçisini sülh xahişi ilə moğolların yanına göndərir. Moğollar Özbəkdən Xarəzmşah Məhəmməd tərəfindən burada saxlanılan xarəzmlilərin qarnizonunun onlara verilməsini tələb edir. Özbək xarəzmlilərin bir hissəsini qırdırır və bir hissəsini isə moğollara təslim edir. Bundan əlavə Özbək moğollara pul, paltar və mal-qara göndərir.

O zaman Azərbaycanda dövlət rəhbərliyinin zəifliyi bir-birinin ardınca şəhərlərimizin işğalına səbəb oldu. Bu dövrdə hər şəhərin öz qornizonu-döyüşçüsü olduğu halda, onlar birləşib vahid şəkildə düşməinə cavab vermədikləri üçün, moğollar şəhərləri bir-bir talan edərək öz istəklərinə nail oldular.

Moğollar Muğandan keçərək Təbrizdən Arrana, oradan da Gürcüstana yönəlirlər. 1221-ci ildə 20 minlik moğol ordusu Tiflis yaxınlığında 10 minlik gürcü ordusunu darmadağın edir. Bu məğlubiyyətdən sonra Atabəy Özbək və gürcü çarı Georgi moğollara qarşı saziş bağlayırlar.

Özbəyin Arrandakı canişini Nəsirəddin Ağquş xain çıxıb bu barədə moğollara xəbər verir və özü də qoşunu ilə birlikdə moğolların tərəfinə keçir. Bu vəziyyəti görən gürcü çarı 60 minlik atlı ilə Kotman-Girdıman yaxınlığında moğollara qarşı çıxır və bu döyüşdə də darmadağın edirlər.

Moğollar Gürcüstandan ikinci dəfə Təbrizə qayıdırlar. Təbrizi müdafiə edən şəhər rəisi Şəmsəddin ət-Tuğrayi moğollara təzminat verməklə əhalini qırğından xilas edir. 1221-ci ilin martında moğol qoşunları Marağaya hücum edərək şəhəri ələ keçirir və əhalini vəhşicəsinə qılıncla doğrayırlar.

Moğollar tək Azərbaycana deyil, bütün Zaqafqaziya və Ön Asiya ərazisində öz planlarını həyata keçirirdilər. Ona görə də Marağadan Suriya boyunca hərəkət edib Həmədana qayıdan moğollar şəhəri dağıdıb, oradan Ərdəbilə hücum edirlər. Ərdəbil əhalisini dəhşətli şəkildə qırıldıqdan sonra üçüncü dəfə Təbrizə yürüş edirlər. Moğolların yenidən qayıtması xəbərini eşidən Özbək hərəmxanasını və uşaqlarını Xoya göndərir, özü isə tələsik şəhəri tərk edərək Naxçıvana, Əlincə qalasına yollanır. Ələcsiz və müdafiəsiz qalan Şəmsəddin ət-Tuğrayi moğollara yenidən təzminat verərək şəhəri bu dəfə də qırğından xilas edir. Qırğınlardan və topladıqları var-dövlətdən gözləri doymayan moğollar Sərab istiqamətində yürüş edib, oranı dağıdırlar.

1221-ci ilin yazında Naxçıvan əhalisi moğolların qurbanı olur. Onlar şəhəri dağıdıb əhaliyə divan tutmağa başlayırlar. Rəşid əd-din yazır ki, Naxçıvan hakimi Xamuş öz günahını boynuna alıb moğolların yanına gələnə kimi qırğın davam edirdi.

Moğollar heç bir yerdə qalmaq, dayanmaq istəmirdilər. Onları ancaq yeni qarətlər, təzminat toplamaq və s. düşündürürdü. Odur ki, moğol dəstələri Naxçıvandan Beyləqana hərəkət edirlər. 1221-ci ilin oktyabr ayında Beyləqan mühasirəyə alınır. İbn əl-Əsir yazır ki, şəhər əhalisi sülh bağlamaq üçün moğollardan elsi tələb etdilər. Elçi gələn kimi onu şəhərdə öldürdülər. Qəzəblənən moğollar hücumə keçib Beyləqanı tutdular. Onların qılınıcı ələ işləyirdi ki, şəhərdə bir nəfər də olsun qoca, qadın və uşaq qalmadı. Moğollar ələ həddə çatmışdılar ki, hamilə qadınların qarnını parçalayıb, hətta əvvəlcə onları zorlayıb, sonra öldürürdülər.

Moğollar Beyləqandan sonra onlar Gəncəyə yaxınlaşdılar Gəncənin qala divarları ilə möhkəm olduğunu, əhalinin mərdliyini nəzərə alan moğollar orada qoşun itirməmək üçün yalnız təzminat alıb buradan 3-cü dəfə Gürcüstana yönəlirlər. Döyüşə yaxşı hazırlaşmalarına baxmayaraq gürcülər 30 min əsgər itirərək məğlub olurlar.

Gürcüstandan dönən moğollar 1222-ci ildə Şirvanın paytaxtı Şamaxını mühasirəyə alırlar. Şamaxılılar şəhərin müdafiəsinə yaxşı hazırlaşmışdılar. Qala divarlarının ətrafında xəndəklər qazılmış və su ilə doldurulmuşdu. Lakin bunlara baxmayaraq, moğollar çoxlu mal-qara öldürüb xəndəklərə doldururlar. Üç gün gərgin döyüşlər davam etsə də, xəndəklədə doldurulan cəsədlər çürüyüb aşağı yatdığından şəhərə hücum zəifləyir. Lakin özlərində güc toplayan moğollar daha güclü hücumla şəhəri alıb çoxlu adam qırırlar.

Moğol qoşunları buradan şimal istiqamətində yönələrək Dərbənddən keçərək geri qayıtmağı qərara alırlar. Onlar bilirdilər ki, Dərbənd çox güclü müdafiə olunur, Odur ki, onlar hiyləyə əl atırlar. Belə ki, Şirvanşaha xəbər göndərüb, onunla sülh bağlamaq niyyətində olduqlarını bildirirlər. Təklifi qəbul edən Şirvanşah on nəfərlik elçi heyəti göndərir. Onlar elçilərdən birini öldürür, doqquzunu isə məcbur edirlər ki, Dərbənddən keçən gizli yolu onlara göstərsin. Beləliklə, Dərbənd keçidindən şimala keçən moğolların Azərbaycana birinci yürüşü sona çatır. Onlar 1223-cü ildə Kalka çayı sahilində qıpçaq qoşunlarını əzib, oradan Krıma soxulurlar. Krımdan isə Volqa bulqarlarının üzərinə hücum edirlər. Yaxşı möhkəmləndirilmiş bulqar şəhərlərini tuta bilməyən moğollar Volqanın aşağı axarlarından keçərək Orta Asiyaya qayıdırlar.

Moğolların birinci yürüşü haqqında o dövrü öz gözləri ilə görərək qələmə almış İbn əl-Əsir bu barədə belə yazır: «Bu hadisə çox ağır və iyrənc olduğu üçün mən bir neçə il bunu yazmaqdan çəkindim...Kaş anam məni doğmamış olaydı, yaxud mən bu hadisədən əvvəl ölmüş və tamamilə unudulmuş olaydım. Bütün xalqların, xüsusilə müsəlmanların düşar olduğu bu müsibət ələ bir müsibətdir ki, gecələr və gündüzlər onun mislini doğmamışdır. Bunlar bir nəfəri də salamat qoymadılar: arvadları da, kişiləri də, uşaqları da-hamısını öldürdülər. Hamilə arvadların qarnını yarıb, çağalarını da çıxarıb öldürdülər».

İbn əl-Əsir sözünə davam edir: «Bunların dininə gəldikdə Günəş doğarkən ona səcdə edərlər, heç bir şeyi haram saymazlar, bütün dördayaqlı heyvanları, hətta iti, donuzu və

qeyrilərini yeyərlərdi. Nigah tanımazdılar, arvad bir neçə kişinin əlindən keçdikdən sonra alardılar. Anadan olan uşaq atasının kim olduğunu bilməzdi».

Yaqut əl Həməvi yazır ki, «Mən Ərdəbili tərkdən sonra tatarlar şəhərə basqın etmiş və əhalini qırmışlar...Tatarlar şəhəri ələ keçirib...gözə görünən bir kimsəni salamat buraxmadılar...Şəhəri köklü şəkildə dağıtdıqdan sonra tatarlar çıxıb getdilər. Şəhər isə uzun illər dəhşətli bir dağıntı içində qalmışdı və əhalisi yox idi. Ancaq indi şəhər özünün qabaqkı görünüşünə qayıtmış, hətta bir az daha yaxşı olmuşdur. İndi o tatarların əlindədir».

Moğollar Azərbaycanı tərkdən sonra 1223-cü ildə şimaldan 50 minlik qıpçaq ordusu Şirvana hücum edir. Qıpçaqları Şirvanda darmadağın edən gürcülər Azərbaycana basqın edirlər. Bu dəfə gürcülərin törətdiyi qırğın moğollardan artıq idi. Onlar onsuz da dağılmış Azərbaycanı talayıb geri qayıdırlar. Gürcülər 1225-ci ildə yenidən Azərbaycana hücum edirlər. Lakin bu dəfə məğlub olub geri çəkirlər. Gürcülərin bir daha yürüşə hazırlıq vaxtı Xarəzmşah Cəlaləddinin qoşunları Azərbaycan sərhədlərinə toplanmışdı.

Orta Asiyani işğal etdikdən sonra Xarəzmşah Məhəmmədin oğlanları cənuba və qərbə doğru hərəkət etməyə başlayırlar. Məhəmmədin oğlu Qiyasəddin Pırşah Fars İraqını tutur, 1224-cü ildə Azərbaycana yürüş edir. Atabəy Özbək Pırşahın hüzuruna bir neçə elçi göndərüb sülh bağlamağı xahiş edir. Pırşah sülh şərtlərini qəbul edərək, Atabəyin bacısı, Naxçıvan hakimi Cəlaliyyə ilə evlənir. Pırşah buradan Reyə çəkilir.

Bu zaman Hindistandan gəlmiş Məhəmmədin o biri oğlu Cəlaləddin Manqburnu xəlifə Ən-Nəsiri xəbərdar edərək öz qoşunlarını Bağdada tərəf yönəldir. Çünki, Cəlaləddinə xəbər vermişdilər ki, Xarəzmşahlarla müharibə etmək üçün xilafət moğolları köməyə çağırır.

Cəlaləddinin qoşunları İraqa doğru irəliləyir. Qoşunun bir hissəsi Bəsrəyə çatır. Bəsrənin iki aylıq mühasirəsindən sonra Cəlaləddin qoşununu geri çəkir və xəlifə qoşunları ilə üz-üzə gələrək, onları məğlub edir. 12 gün Bağdad ətrafında qalan Cəlaləddin oradan Azərbaycana gəlir.

1225-ci ilin may ayında Cəlaləddinin qoşunları Marağanı tutur. O, Marağadan Təbrizə-Özbəyin Təbrizdəki canişini rəis Şəmsəddin ət-Tuğrayiyə məktub yazaraq öz qoşunlarının Təbrizə girməsinə və azuqə toplamasına icazə istəyir. Bunun ardınca o, Təbrizə hücum edir. 7 günlük mübarizədən sonra 1225-ci ilin iyul ayının 15-də Təbriz Cəlaləddin tərəfindən tutulur. Bu zaman şəhərin müdafiəsinə Şəmsəddinin qardaşı oğlu Nizaməddin ət-Tuğrayi başçılıq edirdi. Atabəy Özbək özü Gəncəyə qaçmışdı.

Cəlaləddinin Azərbaycanı işğal etməsi, həm də qisas almaq kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki moğolların birinci yürüşü zamanı Özbək xarəzmlilərin qornizonunun bir hissəsini onlara vermişdi. Təbrizdə olarkən Cəlaləddin rəis Şəmsəddin ət-Tuğrayini şəhərin başçısı təyin edir, özü isə Atabəy Özbəyin arvadı Məlikə-Xatunla evlənir. Cəlaləddin oradan gürcülərə qarşı döyüşə çıxır. Dvini tutduqdan sonra o, Qarnidə gürcü qoşunları ilə üz-üzə gəlir. 60 minlik gürcü ordusu ilə döyüşdə o, qalır. Gürcülər 20 min döyüşçü itirirlər və ağır məğlubiyətə düşər olurlar.

Təbrizdə qalan Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülk Təbriz əhalisinin Tuğrayi nəslinə olan hörmətini qəbul edə bilməyib onları sultanın gözündən salmaq üçün şər ataraq bildirir ki, onlar təbrizliləri xarəzmlilərin üzərinə qaldırmaq istəyirlər. Tezliklə Nizaməddin ət-Tuğrayi edam olunur. Şəmsəddin ət-Tuğrayi isə həbsə atılır. Yalnız 1228-ci ildə sultan peşiman olub Şəmsəddini yenidən Təbrizə canişin təyin edir.

Atabəy Özbək Gəncədən Naxçıvana gələrək Əlincə qalasında gizlənmişdi. O, burada arvadı Məlikə-Xatunun Cəlaləddinə ərə getdiyini eşidib, 1225-ci ildə bir neçə gündən sonra ölür. Bununla da Azərbaycan Atabəyləri dövləti süqut edir.

Atabəylərin hakimiyyəti altında olan ərazilər-Azərbaycan, Arran, Şirvan Cəlaləddinin hakimiyyəti altına keçir. Cəlaləddin, həmçinin, Atabəyin bacısı Cəlaliyyə ilə də evlənərək, onun torpaqlarına toxunmur.

1228-ci ildə 50 minlik qıpçaq qoşunları ilə birlikdə Cəlaləddin Dərbəndi mühasirəyə alır. Lakin bir müddətdən sonra bunun mənasız olduğunu görərək o, oradan ikinci dəfə Gürcüstana yürüş edir. Gürcü kraliçası Rusudana onlara qarşı qoşun çıxarır. Lakin onlar məğlub olurlar. Gürcüstan ikinci dəfə dağıdılır. Cəlaləddin buradan Xilat qalasına hücum edib onu mühasirəyə alır. İl yarım mühasirədən sonra 1230-cu il aprelin 14-də qala təslim olur. Xilatın alınması Cəlaləddinin son qələbəsi idi.

Bu qələbədən qorxuya düşən Konya, Dəməşq, Hims, Hələb, Bənyəs və s. Sultanları Cəlaləddinə qarşı vuruşmaq üçün müqavilə bağlayırlar. 1230-cu ilin avqustun 10-da döyüşdə Xarəzmşahın ordusu darmadağın edilir. Cəlaləddin Xilətdə gizlənir, sonra qalan ordusu ilə Azərbaycana qayıdır.

Yassı-Çəməndə Cəlaləddinin məğlub olması xəbərini ismaililərin başçısı Əlaəddin Azərbaycan sərhədlərinə toplanmış moğollara çatdırır. Moğollar 1231-ci ilin oktyabrında Azərbaycana soxulurlar.

Cəlaləddin bir neçə min döyüşçü toplayaraq moğollarla döyüşmək üçün Ağdam yaxınlığında Qarqarçay sahilində məskən salır. Moğol elçisi Cəlaləddinə təslim olmaq təklif edir. Cəlaləddin isə onun öldürülməsi əmrini verir və Gəncəyə çəkilir. Bu zaman Gəncədə xarəzmlilərə qarşı üsyan qalxmışdı ki, ona da sənətkar Bəndər başçılıq edirdi. Sultan bir neçə gün onlara təslim olmaq təklifi göndərir, amma bunun nəticəsi olmur. Gəncəlilər qaladan çıxaraq sultanın qoşunları üzərinə hücum çəkirlər. Qüvvələrin qeyri-bərabərliyi sultanın qələbəsi ilə nəticələnir. Bəndər başda olmaqla 30 nəfər həbs edilir. Onların hamısının boynu vurulur. Bəndərin isə bədəni tikə-tikə doğranır.

Cəlaləddin 17 gün Gəncədə qalır. Heç kəsin ona kömək etmədiyini görüb

Kiçik Asiyaya yollanır. Yolda moğollar sultan qoşunlarını mühasirəyə alırlar. Sultan yoldaşlarından ayrı düşərək dağlara qaçır. Kürdüstanda – Məyeffəriq əyalətinin Əyinbər kəndi yaxınlığında kürdlər Sultanı ələ keçirirlər. Əvvəl onu öldürmək istəyirlər. Lakin, qardaşı xarəzmlilər tərəfindən öldürülən bir kürd Cəlaləddini nizə ilə öldürür.

İbn əl-Əsir belə yazır: «Cəlaləddin çirkin rəftarlı adam idi, ölkəni pis idarə edirdi. Onun düşmənçilik etmədiyi, torpağına basqın etmədiyi bir qonşu hakim qalmamışdı. Hamı üçün arzu edilməz qonşu idi. Buna görə də onlar hamısı onu tərk etdilər və kömək əli uzatmadılar».

İbn əl-Əsirdən 50 il sonra yaşamış İbn Vasil yazır ki, «Allah Cəlaləddini öz günahlarına görə cəzalandırdı və ona möhlət vermədi, onu kökləri ilə bərabər çıxartdı. Bununla belə onun həlakı müsəlmanların moğollar tərəfindən məhv edilməsinə bais oldu...»

3. Moğolların Azərbaycana ikinci yürüşü və Azərbaycanda moğol ağalığı.

1231-ci ilin oktyabr ayında moğol qoşunları ikinci dəfə Azərbaycana soxulurlar. Bu zaman onlara Çormoqon noyon başçılıq edirdi. 90000-lik moğol ordusu Marağaya soxulur. Marağada nisbətən az qırğın edərək Təbrizə yollanırlar. Onlar Təbrizə yaxınlaşan zaman Şəmsəddin ət-Tuğrayi qəfildən ölür. Şəhərin müdafiəsini təşkil edən olmadığı üçün Təbriz şəhəri müqavimətsiz moğollara təslim olur.

Təbrizin alınması bir birinin ardınca Azərbaycan şəhərlərinin işğalına səbəb olur. Həm də artıq o dövrdə Azərbaycanda moğollara qarşı çıxma biləcək heç bir mərkəzləşmiş qüvvə yox idi.

1232/1233-cü illərdə moğollar Naxçıvana yürüş edib şəhəri dağıdırlar. Moğolların hücumundan bir neçə il sonra Naxçıvanda olmuş Vilhelm de Rubruk gözü ilə gördüyü həmin mənzərə haqqında yazır: «Moğollar şəhəri demək olar boş səhraya çevirdilər». Məhəmməd Naxçıvani yazır ki, Naxçıvan şəhərinin altıda beş hissəsi demək olar ki, tamamilə boşalmış və dağıdılmışdır. Orta əsr müəlliflərinin dili ilə desək moğol qoşunları Naxçıvanı dağıdıb, xarabazara çevirmiş və onun əvvəlki «Nəqşi-cahan»ını pozmuşdular.

Moğollar hərəkət edərək 1235-ci ildə Gəncəni mühasirəyə alırlar. Gəncəli Kirakos bu hücumu belə təsəvvür edir: «Birdən birə tatar qoşunları şəhərə basqın etdilər. Onlar şəhəri hər tərəfdən mühasirəyə aldılar, onlar döyüşə başladıqda çoxlu daş atıb dağıdan qurğulardan istifadə edirdilər... Sonra... şəhər divarları hər yandan uçuruldu. Ancaq yağılardan heç kəs şəhərə girmədi, onlar bir həftə ərzində yaraq altında şəhəri mühasirədə saxladılar... Hər kəs öz evinə qapanıb özləri ilə birlikdə evlərini yandırdılar ki, barı yağılardan əlinə düşməsinlər... Bunu görənlər daha çox qəzəblənərək qılınclarını işə salıb, hamını doğradılar, qadınları da, kişiləri də, uşaqları da. Onlardan heç kəs canını qurtara bilmədi... Dörd il şəhər adamsız və dağıdılmış bir vəziyyətdə qaldı...»

Gəncəni aldıqdan sonra moğollar Şəmkiri mühasirəyə alırlar. Uzun müddətli mühasirədən sonra şəhər alınır. Onlar şəhəri yandıraraq əhalini qılıcdan keçirirlər. Bunun ardınca Tovuz və Bakı şəhərləri də təslim olur. 1239-cu ildə Dərbənd alınmaqla moğollar Azərbaycanı başdan başa işğal edirlər.

Rəşid-əd-din yazır ki, Çingizin sərkərdələri... şəhər əhalisini 5-10 gün çölə qovurdular. Şəhərin talanması başa çatdırıldıqdan sonra işğalçılar həmin şəhərliləri cəzalandırırdılar. Onlar əvvəlcə hərbi adamları ayıraraq öldürür, onların ailələrini isə kölə edirdilər.

Moğol işğalı nəticəsində Şərqi Avropada yeni böyük dövlət yaranır ki, rus məxəzlərində bu dövlət «Qızıl Orda», Şərq məxəzlərində isə «Cuçi ulusu», «Dəşti Qıpçaq» və ya «Göy Orda» adı ilə məlumdur.

Çingiz xanın ölümündən (1227) sonra moğollara tabe olan torpaqlar onun 4 böyük oğlu arasında bölüşdürülür. Beləliklə, dörd ulus yaranır. Hər ulusun öz müstəqil hakimi olur. Sonralar Cənubi Qafqaz - Azərbaycan, haylar və Gürcüstan Qızıl Orda ulusuna daxil edilir. Bu ulusda Cuçilər sülaləsi hökmranlıq edirdi.

Böyük moğol xanı Ugedeyin dövründə (1229-1241-ci illər) böyük imperatorluq katibliyinin «rəisi» olmuş Yelü Çutsayın dövlətçilik və idarəçilik islahatları haqqında məcmuə yazılmışdı.

1239-cu ildən sonra Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstana iri moğol feodalı Arqun ağa moğol xaqanının canişini təyin edilir.

Mənbələrdən görüldüyü kimi Arqun ağa (1239-1256) bu üç ölkəyə hülakülərin hücumunadək aqallıq etmişdir.

§ 4. Hülakülərin Azərbaycanda hakimiyyəti. Moğolların süqutu

1253-cü ildə moğol xaqanı — Çingiz xanın nəvəsi, Tuluy xaqanın oğlu Münkə Qabaq Asiyada istilaları davam etdirmək üçün 120000 böyük ordu göndərir. Yürüşə onun qardaşı Hülakü xan başçılıq edirdi. Hülakü xan 1256-cı ildə Azərbaycana tutur.

1257-ci ildə Münkə xaqan vəfat edir. Bütün hakimiyyət onun qardaşı Hülakü xanın əlinə keçir. Onun qoşunları 1258-cı ildə Bağdadı alırlar. Döyüşə Hülakü xan özü və onun sərkərdəsi Baqu rəhbərlik edirdi. Müasirlərin yazdığına görə Bağdadda qırğın 40 gün davam edir. 508 il davam edən Abbasilər sülaləsinin son nümayəndəsi əl-Müstəsim öldürülür. Beləliklə, İraq-i ərəb, İraq-i əcəm, Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan, Fars, Kiçik Asiya, Rum, Kürdüstan, Kirman, Xorasan, Xuzistan və digər ölkələr daxil olmaqla Hülakülər dövləti yaranır. Amu-Dəryadan Aralıq dənizinə, Dərbənddən İran körfəzinə qədər olan ərazidə yeni — 5-ci ulus yaradılır. Bu dövlətin hökmdarları Elxan rütbəsi daşıyırdı.

Hülakü xan (1256-1265-cı illər) 1260-cı ildə Azərbaycanda məskən tutur.

Ölkənin paytaxtı Marağa, Təbriz və XIV əsrdə Sultaniyyə şəhərləri olur.

Hülakülər Cuçilər dövlətinin qanunlarının onların tutduqları ərazilərə aid olmadıqlarını bildirdikləri üçün tez-tez Qızıl Orda xanları ilə Hülakülər arasında qanlı toqquşmalar baş verirdi ki, Azərbaycan məhz bu toqquşmalarda ən çox zərər çəkən ölkələrdən olmuşdu. Qızıl Ordalılar 1262, 1265, 1288, 1290, 1318 və b. illərdə Azərbaycana basqınlar etmişdilər.

Hülakü xanın və onun oğlu Abaqa xanın (1265-1282-ci illər) hakimiyyəti dövrlərində dövlətin iqtisadi, hərbi, siyasi və inzibati qüdrəti kifayət qədər möhkəm olduğundan köçəri feodallar Elxana qarşı çıxmağa cürət etmirdilər. XIII əsrin 60-cı illərində Gürcüstan və Azərbaycanda moğollar əleyhinə Elxana xidmət etməkdən boyun qaçıran feodalların başçılığı altında üsyanlar baş versə də, Hülakü xan böyük qoşun göndərərək bu üsyanları qan dəryasında boğurdu.

Sara Aşurbəyli «Şirvanşahlar dövləti» əsərində yazır ki, Şirvanşahlar dövləti Elxanilərdən vassal asılı dövlət idi. Lakin Hülakü xanın hakimiyyəti illərində Şirvan xüsusi nəzarət altında saxlanılırdı. Şirvanşah II Axsitan 1260-cı ildə Hülakü xanın əmri ilə öldürülür.

Hülakü xan II Fərruxzadə Şirvana hakim təyin edir. Görüldüyü kimi, Hülakü xanın və qismən də Abaqa xanın dövründə Şirvanşahlar dövləti vassal dövlət kimi yox, heç bir hüququ olmayan dövlət kimi fəaliyyət göstərirdi.

Abaqa xanın ölümündən sonra feodallar arasında ziddiyyətlər kəskinləşir və qardaşı Tekudar Əhməd (1282-1284-cü illər) dövründən başlayaraq şahzadələr hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayırlar. Bu mübarizələrdə dövlətin hərbi qüvvələrinə başçılıq edən baş əmirlər və idarə sistemində yüksək vəzifələr tutan dövlət əyanları əsas rol oynayırdılar. Feodal ara

müharibələri nəticəsində Abaqa xanın oğlanları Arqun xanın (1284-1291-ci illər), Göyxatu xanın (1291-1295-cü illər) və Hülakü xanın nəvəsi Tarağayın oğlu Baydu xanın (1295) dövründə dövlətin daxili və xarici vəziyyəti daha da gərginləşir. Arqun xanın oğlu Qazan xan (1295-1304-cü illər) hakimiyyəti dövründə vəziyyəti nizama salmaq məqsədilə bir sıra islahatlar, o cümlədən müsəlman ruhaniləri və yerli feodallarla yaxınlaşmaq üçün dini islahat həyata keçirir, islam dinini qəbul edir. Qazan xanın islahatları Hülakülər dövlətinin müvəqqəti möhkəmlənməsinə səbəb olur. Bu vəziyyət Qazan xanın varisi Məhəmməd Ölcaytunun (1304-1316-cı illər) hakimiyyəti dövründə də davam edir. O, Qazan xanın bütün qanunlarının qüvvədə qaldığı barədə yarıq verir. Əmir əl-Ümərə vəzifəsinə Qutluqşah, onun ölümündən sonra isə Çoban təyin edilir. Məhəmməd Ölcaytu vassalları üzərində hakimiyyətini möhkəmlədə bilir. Gilan, Herat və s. ərazilər yenidən Elxanilər dövlətinə qatılır. Onun ölümündən sonra isə vəziyyət kəskin sürətdə dəyişir.

Göyxatu xanın nəvəsi, Xudabəndənin oğlu 12 yaşlı Əbu-Səidin hakimiyyət (1317-1335-ci illər) başına gəlməsi bir çox feodalların mərkəzdənqaçma və müstəqilliyə can atmalarına səbəb olur.

Əbu-Səidin hakimiyyətinin ilk illərində dövlətin bütün işləri Sulduz tayfasından olan Çobanın əlində cəmləşir. O, Hülakülər dövlətinin faktiki hakiminə çevrilir. Əbu-Səid tamamilə Çobandan asılı vəziyyətə düşür. Dövlətdə bütün vəzifə başında oturanlar Çobani əmirləri olurlar. Hakimiyyətin Çobanın əlində cəmləşməsi bir sıra feodalları narahat etməyə başlayır. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə güclənir. 1320-ci ildə Gürcüstanda Qazan oğlan, 1322-də Rumda DəmirDaş padşah elan olunurlar. Həmin üsyanların yatırılmasına baxmayaraq, ölkədə vəziyyət sakitləşmir.

Çobani əmirlərinin yüksəlməsindən narahat olmağa başlayan Əbu-Səid onlara qarşı mübarizəyə başlayır və 1328-ci ildə Çobanı öldürtdürür.

1329-cu ildə Xorasanda Narın Toğayın, 1334-cü ildə Sultaniyyədə bir qrup feodalın başçılığı ilə üsyan qalxır. 1335-ci ildə Qızıl Orda xanı Özbək Azərbaycana hücum edir. Onlara qarşı döyüşmək üçün Əbu-Səid Qarabağa gəlir və burada zəhərləndirilərək (01 dekabr 1335-ci il) öldürülür.

Əbu-Səidin ölümündən sonra ölkədə qoşa və çoxpadşahlıq meydana gəlir. 1336-1344-cü illərdə dövlətin müxtəlif vilayətlərində 8 şahzadə padşah elan olunur. Həmin ildə Şeyx Həsən Cəlairinin (ona Şeyx Həsən Bozorq-«Böyük» deyirdilər) 1340-cı ilin sonunda Cahan Teymuru taxtdan salıb Bağdadda müstəqil Cəlairilər dövləti yaratması buna misaldır.

Əbu-Səidin ölümündən sonra Rumda Qala Hasar qalasında olan çobanilər Şeyx Həsən Çobaninin başçılığı ilə mübarizəyə qalxıb Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirə bilirlər. Şeyx Həsən Çobani Hülakülər dövlətinin mühafizəsinin əsas tutur, şahzadələrdən Satıbəy Xatunu (1339-1340-cı illər) və Süleyman xanı (1340-1344-cü illər) padşah elan edərək Azərbaycan, İraq-i Əcəm, Həmədan, Kəşan, Rey, Gürcüstan faktiki hakimiyyət sürürdülər. Onların əsas rəqibləri Cəlairilər və Xorasan əmirləri idi.

Hülakülər səltənətini mühafizə etmək bəhanəsi ilə aparılan mübarizələrdə Çobanilərin, Cəlairilərin və Xorasan əmirlərinin başçılıq etdikləri feodal qrupları daha fəal iştirak edirlər.

Ara müharibələri nəticəsində Hülakülər dövləti müxtəlif hissələrə parçalanır. Cəlairilər-Bağdadda, Xorasan əmirləri-Xorasanda, Çobanilər isə Azərbaycanda möhkəmlənirlər. Lakin Çobanilər Cəlairilərdən fərqli olaraq müstəqil dövlət Çobanilər dövləti təsis edə bilmirlər.

Əbu-Səiddən sonra altı ay hakimiyyətdə olmuş Arpa xan (1335-1336-cı illər), dörd ay hakimiyyət sürmüş Musa xan (1336-cı il), iki il padşah olmuş Məhəmməd xan (1337-1338-ci illər), Satıbəy (1339-1340-cı illər), Süleyman xan (1340-1344-cü illər) faktiki hakim olsalar da, ölkəni Çobani əmirləri idarə edirdilər. Lakin Şeyx Həsən Çobani və qardaşı Məlik Əşrəf (1344-1357-ci illər) öz hakimiyyətlərini hüquqi cəhətdən Hülakü şahzadələrinin adı ilə qanuni şəkildə salmalı olurdular.

1339-1340-cı illərdə Elxanilər dövlətinin ərazisi müxtəlif feodal qruplarının mübarizəsi nəticəsində parçalanır. Azərbaycan və qonşu vilayətlər Satıbəy xatunun, İraq-i Ərəb Cəlairi Şeyx Həsənin, Xorasan Toğa Teymurun, Rum Əmir Ərtinayın, Mosul və Diyarbək İbrahim şah bin-Sənitanın, Şiraz, İsfahan və Fars əyalətləri sultan Əbu İshaqın, Yəzd və Kirman vilayətləri Məhəmməd şah bin Müzəffərin əlinə keçir.

Cəlairi Şeyx Həsən 1340-cı ildə Cahan Teymuru hakimiyyətdən kənar edib müstəqil Cəlairilər dövlətinin əsasını qoyur. 1343-cü ildə Şeyx Həsən Çobani öldürüldükdən sonra Azərbaycanda daxili vəziyyət daha da gərginləşir. 1344-1355-ci illərdə Ənuşirəvan hökmdar elan edilir. Ölkəni faktiki olaraq Məlik Əşrəf idarə edirdi. O, 1356-cı ildə Ənuşirəvanı Həsən xanla əvəz edir (1356-1357-ci illər).

Məlik Əşrəf 1357-ci ildə Azərbaycana hücum etmiş Qızıl Orda xanı Canibəy tərəfindən öldürülür. Ölkədə hakimiyyət Cəni bəyin oğlu Qızıl Ordalı Bərdi bəyin əlinə keçir. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri yazır: «Onun hakimiyyəti iki aya çatmadı. Onun nəşəbi Bərdi bəy bin Cəni bəy, bin Özbək, bin Toğrulca, bin Menku Temir, bin Noqay, bin Batu, bin Cuçi bin Çingiz xandır».

Beləliklə 1357-ci ildə Elxanilər dövləti tam süqut edir. Azərbaycan müvəqqəti olaraq Qızıl Orda dövlətinin tərkibinə daxil olur.

§ 5 Moğolların idarəçilik sistemi

Hülakülər dövləti Yaxın və Orta Şərqdə geniş ərazini əhatə edirdi. Bu dövlətin sərhədləri Misirdən Amu-Dərya çayına, Hörmüz körfəzindən Dərbəndə (Bab əl-Əbvaba) qədər uzanırdı. Hülakülər dövlətinin tərkibinə Azərbaycan, İraq-i ərəb, İraq-i əcəm, Kirman, Gürcüstan, Kiçik Asiya (Rum), Erməniyə, Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan və s. vilayətlər daxil idi.

XIII əsrin ortalarında Hülakülər dövlətinin təsisi Ön Qafqazda vilayətlər arası sərhədlərin sabitləşməsinə, nisbətən dəqiq sərhəd zonalarının müəyyənlişməsinə səbəb olur və kiçik təbəddülata baxmayaraq, bu vəziyyət Qaraqoyunlular dövlətinin təsisinə kimi davam edir. Azərbaycan Hülakülər-Elxanilər dövlətinin mərkəzi vilayəti, Marağa və Təbriz isə həmin dövlətin müxtəlif dövrlərdə paytaxtı olmuşdu.

Moğol, türk tayfalarının Azərbaycanda məskunlaşması və Hülakülər dövlətinin təsisi ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatı ilə yanaşı, onun idarə sistemində və dövlət quruluşuna da təsir göstərmişdi. Azərbaycanda iki dövlət quruluşunun— yerlilərə və köçərilərə məxsus dövlət quruluşlarının çuğlaşması və qarşılıqlı təsiri nəticəsində yeni, nisbətən inkişaf etmiş, təkmilləşmiş dövlət quruluşu və idarə sistemi yaranır.

Hülakülər dövlətində hərbi idarə sistemində, təsərrüfata nisbətən üstünlük verilir. Dövlətin hərbi qüvvələri baş əmirin ixtiyarında idi. Baş əmir dövlətin dörd yüksək rütbəli əmiri arasında seçilir və Elxan tərəfindən təsdiq edilirdi. Qalan 3 əmir «qol əmirləri» adlanırdı. Dövlət fərmanlarında hökmdardan sonra bu dörd əmirin adı, sonra isə vəzirin adı yazılırdı. Baş əmirlər Hülakülər dövlətinin idarəsində həlledici rol oynayıb və bəzən də dövlətin faktiki hakimi kimi fəaliyyət göstərmişlər.

Hülakülərin ədliyyə sistemi iki böyük hissəyə ayrılırdı. Şahzadələrə, köçəri feodallara, hərbi hissələrə aid mübahisələr Çingiz xanın “Yasa”sına əsaslanan “yarğu” məhkəmələrində, yerli əhaliyə aid mübahisələr isə qəza məhkəmələrində, şəriət qanunları əsasında aparılırdı. Yarğunun şəriət məhkəmələrinin işinə müdaxilə etməsi qanunla qadağan edilirdi.

Hülakülər dövlətinin başında səlahiyyəti məhdudlaşdırılmayan hərbi feodal mütləqiyyəti üsul-idarəsindən ibarət «Elxan» və ya «Sultan» dururdu. Səltənətə Hülakü xanın nəslindən olan şahzadələr yiyələnə bilirdilər. İlk vaxtlarda şahzadələr Çingiz xanın “Yasa”sına əsasən qurultayda seçilir və Ali moğol xaqanlığı tərəfindən təsdiq olunurdular. Lakin bu proses XIII əsrin son rübündə formal xarakter alır və tədricən aradan çıxır.

Ölkənin baş qazısı dini işlərin idarəsinə cavabdeh idi. Onun sərəncamında «Qazılar dördlüyü», vilayət və şəhər qazıları işləyirdilər. Baş qazi şəriət qanunları əsasında mühakimələr aparır, dini baxışların genişlənməsi, gəlirlərin artırılması, xəzinənin və vəqf əmlakının mühafizəsi ilə məşğul olurdu. İctimai-iqtisadi və mədəni həyatın bir çox sahələri—zəkat və cizyə toplanması əhali arasında nizam intizamın qorunması, ticarətdə, pul dövriyyəsində əyintilərə yol verilməməsi, karvan yollarında əmin-amanlığın təmini, məscid, mədrəsə və tibb sahələrinin idarəsi dini idarələrin öhdəsinə düşürdü.

«Əmarət» (əmirlik) adlı təşkilatda dövlətin hərbi və inzibati idarələri cəmləşirdi. Qoşun tümənlərə (on minliklərə), minliklərə, yüzliklərə və onluqlara bölünürdü. Və bunlar müvafiq əmirlər tərəfindən idarə olunurdu. Orduda inaq, bukaul, yasaul, yurdçu, bəlarğuçi, bəxşi və s.

məmurların xidməti vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirirdilər. Belə ki, inaqqlar hərbi məsləhətçi idilər. Bukauqlar divandan ayrılmış ixracatı və yürüşlərdən əldə olunan gəlirləri hərbi hissələr arasında bölməli, ordu hissələrinin təminatı ilə məşğul olmalı idilər. Yasaqlar qoşun hissələrini döyüş meydanlarına aparıb onları döyüşə hazır vəziyyətdə saxlamalı idilər. Düşərgədə, yaylaq və qışlaqlarda padşahın və hərbi hissələrin yerləşdiyi məskənlər—yurdlar yurdçular tərəfindən salınırdı. Bəlarğüci öz dəstəsi ilə qoşun hissələri çəkildikdən sonra döyüş meydanlarında, yurdlarda qalıb itkin düşmüş, azmış adamları, mal-qaranı və əşyaları toplayıb sahiblərinə çatdırmalı idi. Hərbi kargüzarlıq bəxşişlər tərəfindən aparılırdı.

İstifadəsiz torpaqların becərilməsi, tikintinin, ticarətin, sənətkarlığın, rəhbərliyin və s. sahələrin idarəsi ilə məşğul olan xüsusi orqanlar—«Divan»lar Azərbaycanda fəaliyyət göstərirdi. Hülakülər dövlətinin ərazisi vilayətlərə, onlar isə tümənlərə bölünmüşdü.

«Tümən» hərbi və inzibati bölgü baxımından eyni ərazini əhatə edirdi. Azərbaycan müstəqil vilayət kimi doqquz tümənə bölünmüşdü və onların hər biri Azərbaycanın iri şəhərlərindən birinin adı ilə (məsələn: Təbriz tüməni, Ərdəbil tüməni və s.) adlanırdı. Vilayətlər iki nəfər tərəfindən idarə olunurdu. Vilayət hakimlərinin vəzifəsi mərkəzi hökumətin mənafeyini müdafiə etmək və göstərişləri yerinə yetirmək, sərhədləri qorumaq, təsərrüfatı idarə etmək, xalq hərəkətini və sinfi mübarizəni boğmaq idi.

Beləliklə, Hülakülər dövlətində XIII yüzilin 90-cı illərində «örüş siyasəti»nin həyata keçirilməsi moğol hakimiyyətinin özünü təhlükə qarşısında qoymuşdu. Odur ki, ümumi qanunvericilikdə islahatlar keçirilməsi zəruri idi.

Qazan xanın islahatlarından sonra Hülakülər-Elxanilər dövlətində idarəçilik və hüquq sistemi.

İslahat ideyasının meydana çıxmasının başlıca səbəbi bütün Orta və Yaxın Şərqdə Hülakü imperatorluğunun özülünün sarsılması idi. Həmçinin, yeni xəttin başbiləni Fəzlullah Rəşid-əddin olmuşdu. O, keçiriləcək islahatların fəlsəfi özülünü qoymağa çalışır, rəiyyətə, əslində xərac ödəyəsi olan bütün kənd və şəhər əhalisinə qarşı «ədalətli» siyasət yeritmək fikrini düzgün müdafiə edirdi. Rəşid-əddinin fikrincə hər hansı bir dövlətin mədaxil xəzinəsi («Xəzineyi daxil») rəiyyət özüdür, onun halal zəhməti və çalışqanlığıdır. Rəiyyət soyulub vardan çıxarılsa, hökmdarlara və xəzinəyə heç bir qazanc qalmaz. O, yazırdı: «Və işin kökünə baxsan, hər bir səltənətin özülü ədalətdir, çünki...dövləti ordu qazanır,—dövlətin ordudan başqa gəlir ağacı yoxdur, ordunu isə vergi (mal) hesabına saxlamaq olar,— vergisiz qoşun yoxdur, vergi isə rəiyyətdən alınır. Rəiyyətdən başqa vergi verən yoxdur, rəiyyəti isə ədalət hesabına saxlamaq olar. Ədalət yoxdursa rəiyyət də yoxdur».

Artıq dinc əhaliyə, xüsusilə rəiyyətə qarşı dövlət siyasətini kökündən dəyişdirmək zərurətini moğol hakim dairələrinin düşünən nümayəndələri də anlayırdılar. Yeddinci hülakü hökmdarı Qazan xan (1295-1304) öz sahibi-divanı Rəşid-əddinlə bir mövqedən çıxış edirdi. Onun fikrincə, bütün işlər, gəlir və firəvanlıq rəiyyətin çalışqanlığı və əməyindən, əkinçilik və ticarət işlərindən asılıdır. Bununla o, hər hansı bir cəmiyyətin yaşayıb irəli getməsi üçün başlıca dayaq olan 3 sosial təbəqənin (rəiyyətin, sənətkarların və tacirlərin), kənd və şəhərlərin iş adamlarının əməyinə qayğı ilə yanaşmağı tələb edirdi. Onlara qarşı davranışın «Örüş siyasəti» üzərinə deyil, bir «müdrək», yumşaq siyasət üzərinə keçirilməsinə tərəf çıxırdı. Öz acgöz, hərbi əmirlərinə üz tutaraq o söyləyirdi: «Əgər onların (kəndlilərin, bütün vergi ödəyənlərin) hamısının ucdantutma talan edilməsi ağıllı bir iş sayılırsa, gəlir edək... Ancaq gələcəkdə rəiyyətdən taxıl (tağar) və süfrəniz üçün azüqə (aş) yığmaq gümanında olsanız və bunun üçün mənə müraciət etsəniz mən sizinlə amansız davranacağam. Siz gərək ağıllı başlı düşünəsiniz. Bir halda siz rəiyyəti incidərək onun qoşqu heyvanlarını və toxumunu əlindən alırsınız, çörək zəmisini tapdayıb yox edirsiniz, bəs onda gələcəkdə nə ilə dolanacaqsınız. Siz onların arvad və uşaqlarını döyüb işkəncə verirsiniz, bu barədə də gərək düşünəsiniz».

Qazan xanın Rəşid-əddinlə birlikdə keçirdiyi başlıca islahatlardan biri hərbi iqta torpaqları haqda 1303-cü il qanunudur. Bu qanuna görə qoşunda hərbi xidmətdə olan bütün moğol kişilərinə irsən atadan oğula keçən iqta verilirdi. Sosial hüququ baxımdan iqta torpaqlarını alan döyüşçülər kiçik torpaq sahiblərinə çevrilirdilər. İlkin elxanlar çağında iqta çox az adamlara, başlıca olaraq yüksək rütbəli qoşun başçılarına verilirdi.

Sırası döyüşçü kütləsinə torpaq paylanmırdı. Bu kütlə bir qismi natural vergi ilə, bir qismi isə pul ilə ödənilən dolanışq xərci hesabına yaşayırdı. Belə ödəniş daimi, aramsız səciyyə daşıyırdı. Ancaq onun bu naqis cəhətləri yürüşlər zamanı yeni-yeni ölkə və vilayətlərdə ələ keçirilən qənimət hesabına ört-basdır edildiyindən açılmırdı. Qazan xanın hakimiyyətə gəldiyi XIII əsrin 90-cı illərində saysız qənimət və qazanc verən yürüşlər artıq kəsilməmişdi. Buna görə döyüşçülər və bütün ordu içərisində böyük narazılıq yaranmağa başlamışdı. Ordunun narazılığı Hülakü dövlətinin bütün varlığını təhlükə qarşısında qoyurdu. Çünki boş xəzinə orduya aylıq vermək gücündə deyildi.

1303-cü il yarlığında ayrıca göstərilirdi ki, keçmiş incu və divan torpaqlarında **kopçur** və başqa vergilər ödəyən rəiyyətlər indi bu mükəlləfiyyətləri öz yeni ağalarına ödəməlidirlər. Yarlıqda yazılmışdır ki, moğol döyüşçülərinə paylanılan iqta torpaqlarının keçmiş rəiyyətləri başqa torpaqlara qaçıb dağılmışsa və bu qaçqınlıqdan 30 ildən çox vaxt keçməyibsə indi yeni sahiblərinə qaytarılmalıdırlar.

Döyüşçülərə səxavətlə paylanılan torpaq öz-özlüyündə onları dolandıra bilməzdi. Gəlir götürmək üçün torpağı becərən gərəkdir, əkib-biçən olmalıdır. «Örüş siyasəti» kəndlini torpağı atıb qaçmağa məcbur etdiyi üçün «Yeni siyasət» onları bir biri ilə yenidən birləşdirməyi nəzərdə tuturdu. Başqa yolla ordunu daimi gəlir mənbəyi ilə təmin etmək, onun təhlükəli narazılığını aradan götürmək olmazdı.

Beləliklə, iqta torpaqları haqqında verilən yarlıq güzəştli fərman idi. Qazan xan dövlət hərbi maşını qarşısında güzəştə gedirdi. Çünki yalnız onun gücü ilə mərkəzi hakimiyyəti parçalamağa çalışan mürtəce «Örüş siyasəti» tərəfdarlarının qarşısını yox edə bilər, həm də ordunu xarici siyasət məsələlərinin həlli üçün öz ardınca apara bilərdi. Xarici siyasət sahəsində isə başlıca məsələ Qızıl Orda ilə müharibələrin davam etdirilməsi idi. Bu isə güclü ordu olmadan mümkün deyildi.

Moğol imperiyası dövründə aparılmış islahatlar ölkənin iqtisadi, mənəvi həyatında mühüm rol oynamış, hakim təbəqə ilə yerli xalqın yaxınlaşması istiqamətində irəliyə doğru atılmış addım olmuş və Hülakülər dövlətinin labüd tənəzzülü bir neçə onillik müddətində təxirə düşdü.

